

ՀԱՏՈՐ ԻՔ

1891

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆՔ

Ա. Գարրիեր՝ բաղմահմուտ ուսուցիչ Հայ լեզուի և Գլխորդի արեւելեան կենդանի լեզուայի Գարիզ, մօտերս հետաքննական ուսումնասիրութիւն մը հրատարակելով Մովսէս Խորենացիի և Նաճապետական ծննդաբանութիւնը (Moïse de Khoren et les Généalogies patriarcales) խորագրով, օրինակ մ'ալ բարե հաճեր էր զբրկել առ մեզ: Ենթահակադրութիւնիս յայտնելով մեծապատիւ ուսուցչին, նոյն գրութեան թարգմանութիւնն հանձնեամբ կը հրատարակենք, պարզ իբրու նորագոյն յաւելած մը Խորենացւոյ վրայ եղած բաղմապատիկ քննադատութեանց, և առանց երաշխաւոր ըլլալու յամենայն իր կարծեաց:

Աթ մատենագրաց մէջ՝ ամենէն ծանօթն և յաճախագոյն յիշուածն է Մովսէս Խորենացիի անանկ որ չի կրնար գտնուիլ գիտնական համարուած անձ մը՝ որ նորա գոյութեանն տեղեակ չըլլայ: Իր Հայոց պատմութիւնն թարգմանուած է, ու այլեպէս անգամ, ի լատին, յիտալ, ի գաղղիացի, ի գերման և ի ռուս բարբառ: Հայ գաղական հին մատենագրութեան այն սակաւաթիւ գրութեանքն է, որոց մեր օրերուն իրեն ազգայինը՝ նաև արդի լեզուա թարգմանութեան պատիւն ըրած են: Ինչուան Հայ Հերոդոտ ալ կոչուած է հեղինակն, և Տիւրքիէ հռչակած է զնա « Հայոց պատմագրաց գիտնագոյնն և խոհականագոյն »:

Խորենացւոյ այսչափ և այսպիսի ծանօթութեան պատճառն է նախ լեզուի յատակութիւնը, որով գրուած է. ոճոյ կատարելութիւնն ու փայլը, ու համեմատաբար զգուշաւոր և պայծառ բացա-

տրութիւն. և երկրորդաբար՝ մանաւանդ աւելի անոր համար, որ առաջինն եղած է միակ ու բաւական ընդարձակութիւն ունեցող գրութեան մը մէջ ամփոփելու Հայաստանի ամբողջ պատմութիւնը. ազգին ամենէն հեռաւոր սկզբնաւորութենէն մինչև Արշակունեաց հարստութեան վերջին թագաւորին անկումը (ցամա 446 յետ Քր)՝ — նշաւարտէ զգիրսն պատմելով զմահ սրբոյն Սահակայ, որով շիջաւ ի Սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէ իջեալ ուղղակի սերունդն, և զՍրբոյն Մեարոպայ՝ հնարողի հայկական տառից, որոց երկուքն ալ տասը տարի յերկարակեաց եղան ի վերայ կործանման և գերութեան իրենց աշխարհին:

Գեաւորին ժամանակաց ու դրից մէջ շարադրեց խորենացի իր գրութեանը. հինգերորդ դարուն երկրորդ կիսուն. և ամենայն հաւանականութեամբ ի մէջ 460—480 ամաց, այսինքն՝ ի մէջ երկուց յարուցմանց ընդդէմ տիրապետութեան և կրօնական հալածանաց սասանեան թագաւորաց, առաջնոյն՝ վարդանայ առաջնորդութեամբ, որ արեան մէջ խեղդուեցաւ, և նախընթացին նման ոչ այնչափ յաջող եւք ունեցող երկրորդին, որոյ ի գլուխ պիտի անցնէր՝ վահանայ Մամիկոնեանի հետ Բագրատունին Սահակ, որուն կ'ընծայէ Մովսէս իր Պատմութեան գիրքը: Հայրենասէր մատենագիր մը համար պատեհ ժամանակն էր անոնց քաջութիւնը դուրս ցատքեցնել, դնելով ի հանդիպոյ աղիտից և ներկայ թշուառութեանց տեսարանին, զփառապանծ նկարագիր անցելոյն. ցուցնել հայ ապագորեայ տկարութեանց և ձեռնթափ յետադարձութեանց ատեն՝ իրենց նախնեաց գիւցազնական քաջարութիւնքը. փառաւորել, հռչակել ազնուական և պատերազմող տոհմերը՝ որ կրնային ի գլուխ անցնիլ ժողովրդեան և առաջնորդել ի դաշտս պատերազմաց. ցուցնել վերջապէս իր հաւատոց վրայ կուռղ ժողովրդեան որ ինքն ալ ազնուական սերունդ մ'էր, և պէտք էր մընալ արժանաւոր այն հին հերայեցի նահապետաց՝ յորոց իր ծագումը առած է: Այս եղաւ, մեր կարծեաց համեմատ, հեղինակին առաջնգեալ նպատակը. և այնչափ լաւ յաջողեցաւ յայնմ, որ երկար դարեր՝ հայկական ազգայնութեան զգածմունք՝ իր գրութեանը մէջ ունեցան սնունդ և կեանք:

Չորրորդ դարուն առաջին տարիներէն՝ քրիստոնէական հաւատք թէպէտ և քարոզուած էր ի Հայաստան, այլ մեծամեծ գեթաւորութեանց հանդիպելով՝ լինոր տարածման գլխաւոր արգելք՝ հայ աւանդութիւնն երկրին լեզուով գրելու տառից բացակայութիւնն կ'ենթադրէ, առանց որոց անկարելի էր թարգմանել ըզՍուրբ Գիրս: Քահանայք և ուսումնական անձինք՝ հարկ եղած ատեն ասորի և պարսիկ տառերը կը գործածէին, միշտ մնալով տը-

տարութիւն ոգւոյն բանականի » : Մովսիսի այս խօսքերը պարզ են ու մեկնութեան կարօտութիւն մը չունին, բոլորովին համաձայն այն արգասեաց առ որ կը տանին զմեզ ուսումնասիրութիւնք հինգերորդ դարու հայ մատենագրութեան յիշատակաբանաց :

Եթէ ուզենանք այսօր քննադատական տեսութիւն մը ընել Մովսիսի խորենացւոյ պատմական երկասիրութեան, գնահատել իր արժէքն ու հեղինակութիւնը, պէտք է ածել ի հանդէս այն բազմաթիւ հեղինակներն, որոց խօսքերը կը բերէ ի վկայութիւն, որոնք անոնց վաւերականութեան աստիճանը, և դատել տրուելիք արժէքը : Բայց մեր նպատակը շատ չափաւոր է . և փափաքելով մասնաւոր և խիստ սահմանաւոր նիւթի մը վրայ խօսիլ, պէտք չունինք յիշել ուրիշ աղբիւր, բայց զայնս եւեթ գորս գործածած է խորենացի՝ Նահապետաց ծննդաբանութիւնը մէջ բերելու համար :

Ասոնց մէջ առաջին են Աստուաճաշունց գիրք, զոր կը յիշէ Մովսէս ըստ հայկական թարգմանութեան, որ եղած է այն գրոց համար որով կը զբաղինք, Եօթանասնից յոյն սկզբնագրի մը վերայ, և որ աղբքատիրան կոչուած բաղդատութեան մը հետ շատ վերաբերութիւն ունի :

Երկրորդ՝ Եւսեբեայ Քրոնիկոնը, որուն ամենայն հաւանակաւ նութեամբ ինքն Մովսէս է թարգմանիչ . թէպէտեւ երբեք չիյիշեր զայն, և գոհ կ'ըլլայ ուղղակի զրկելով բուն հեղինակաց՝ որոց հատուածները մէջ կը բերէ Եւսեբիոս, բայց զլիաւոր աղբիւրն է՝ յորմէ քաղած է, և գիրքը՝ յորմէ ազդուած է : Եւ յիշուի, անտարակուսելի կը թուի որ Եւսեբեայ ժամանակագրութիւնն ուսումնասիրելով՝ զաղափար ունեցած է Մովսէս ինչուան յառաջին դարս ի վեր հանել զպատմութիւն Հայոց, հաւասարապատիւ և համաչափ ուզելով երեցընել իր հայրենիքը եգիպտական, քաղդէացի և ասորեստանեայց հին պետութեանց հետ : Չիկար դիւրագոյն բան, քան այնպիսի ընտիր առաջնորդի մը հետեւողութեամբ, գնել շատ կամ'նուազ առասպելական անուանց ասորեստանեայց թագաւորաց անուան առջև՝ նոյնպէս երեւակայական Հայոց թագաւորաց և իշխանաց անուանք : Այս կերպով կը հասնէր մինչ ի Նինոս, ի Ժամանակակիցն Աբրահամու . և այս ժամանակակցութիւն մէկմը հաստատուելով, այնուհետեւ աստուածաշունչ գիրք անընդհատաբար կ'ընծայէին նմա զծննդաբանութիւն յԱբամայ մինչև ի Նախահայր Նահապետն Եբրայեցւոց :

Թէպէտեւ Մովսէս կը լռէ Եւսեբեայ ժամանակագրութիւնը և անկէ քաղած օգուտը, այլ ի փոխարէն մեծապէս կը հռչակէ եր-

որդ արդիւր մը՝ որոյ գիւտին վերայ երկարօրէն կը խօսիւ Համա-
ռօտներ այս գիւտին պատմութիւնը։ Ասորի գիտնական մը, Մար
Աբաս Կատինա, արշակունի Հայաստանի առաջին թագաւոր Վա-
ղարշակէն զրկուելով (յամի 150 նախ քան զՔր․), Նինուէի գիւա-
նաց մէջ գրուածք մը կը գտնէ այսպիսի սկզբնաւորութեամբ․ «Այս
մատեան հրամանաւ Աղեքսանդրի ի Գաղղէացւոց բարբառոյ
փոխեալ ի յոյն, որ ունի զբուն հնոց և զնախնեացն բանս»։ Այս
վաւերականէն կը քաղէ Մար Աբաս Հայաստանի հին պատմու-
թեան նկատմամբ ամէն գիպուածներն․ և զայդ համառօտութիւն՝
ի յոյն և յասորի տառս գրողմելով կը բերէ առ Վաղարշակ
թագաւոր յարքայանիստն ՄԺբին։ Թագաւորին գոհութիւնն
այնչափ մեծ կ'ըլլայ, որ հրամայելով պահել զայն ամենայն զգուշու-
թեամբ, մաս մ'ալ ա՛կէ արձանագրել կու տայ ի սեան։

Այսպիսի է ի խորենացւոյ մէջ բերուած իբրու անհակառակելի
վկայութիւնն ի հաւաստիս իր պատմական երկասիրութեան այն
մասին որ ի Հայկայ, ի պարագլուխ գիւցազնէն Հայաստանի,
մինչև ի թագաւորութիւն Արշակայ՝ յաջորդի վաղարշակայ․ և
որ գէթ կ'ապացուցանէ թէ Մար Աբաս շարայարութիւն մ'ալ
աւելցուցեր էր իր կողմանէ Նինուէի գիւանաց խորհրդական
երկասիրութեան վրայ։

Ի Մար Աբասայ յիշատակուած պետք, զատ յեւեբեան փոխ-
առութեանց, ուրիշ տեղ չեն գտնուիր, բաց ի հասուածէ մը որ
ի գլուխ գորցն Սեբէոսի, եօթներորդ դարու պատմըի։ Անա-
նուն մատենագիր մը, և յորմէ կը խնդրուի հի՛ւ քաջաց պատմու-
թիւնը շարագրել, և ինք յանձն կ'առնու, «բաղդատելով ներկայ
ժամանակաց աղիտից հետ», կը յայտարարէ թէ այդ ձեռնարկին
մէջ պիտի օժանդակի ի գրոցն Մար Աբասայ՝ մօբնացի իմաստա-
սիրին, և այն արձանագրութենէն զոր ինքն քանդակած գտեր
էր ի վերայ սեան՝ յաւերակս արքունեաց Սանատրկոյ ի ՄԺբին։
Արձանագրիս սկզբնաւորութիւնն էր․ «Ես Ալաթանդեղոս գրիչ
գրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս զամս առաջին
թագաւորացն Հայոց հրամանաւ քաջին Տրդատայ՝ առեալ ի գիւանէ
արքունի․ զոր փոքր մի և ապա յիւրու մտեղուտեացեա զպատճէնն»։

Այս սկզբնաւորութենէն ետքը կու գայ պատմութիւնն՝ յայտ-
նի նմանութեամբ Մար Աբասայ և խորենացւոյ, թէպէտ և վեր-
ջինս շատ աւելի ընդարձակ ոճով։ Նմանութիւնն երբեմն մինչև բա-
ռից նոյնութեան մէջ է․ ու իրարու հակառակել երեցած ատեն-
ներն ալ, մի և նոյն է մտածութիւննին և փնտռած նպատակ-
նին, որով անտարակուսելի կ'երևնայ թէ նոյն են երկուքին ալ
գործածած վաւերականք։

Գժբաղդարար չենք կրնար յառաջել՝ բայց եթէ հաստատու-
թեան (affirmation) ճամբաներով. և խօսքերնիս պիտի յերկարէր՝
եթէ ուզենայինք մանրամասն յառաջ բերիլ այն ամէն պատճառ-
ներն որ զմեզ կը համոզեն թէ Մար Աբասի պատմութիւնը երևա-
կայական աշխարհի կը պատկանին: Այլք յառաջ քան զմեզ այս
գործն կատարած են. արդէն հրատարակուած փաստից վրայ
ուրիշ աւելցնելու բան մը չի մնար, և յորոց մեր ժամանակակից-
քննմիայն յիշելով գոհ ըլլանք. զԳուտշմիզ, Պատկանեան և Գա-
րազաշեան: Բայց եթէ մեր ըսածն է, և պէտք է ճանչնանք թէ
առջևնիս եղած երկասիրութիւնը՝ գրականական ճշմարիտ պատ-
րանք մ'է, թէպէտ ներքի իր ժամանակին, և հեղինակը՝ է ինքն
խորենացին, Մար Աբասի անուամբ գտնուած պատմութեանց
քննադատական ուսումնասիրութիւն մի ըստ ամենայնի կ'արդա-
րացնէ զայս ենթադրութիւն: Քիչ ետքը այսպիսի օրինակ մը պի-
տի տեսնենք: Գրականութեան տարեգրաց մէջ միակ գէպք չէ
այս. երկոտասաներորդ դարուն՝ Կոֆրէ Տրմնմութ այս միջոցը
գործածեր է՝ հին Բրետոն թագաւորաց պատմութիւնն աւանդե-
լու Նորմանաց՝ աշխարհակալաց Անգղիոյ:

Ինչ կ'ըլլայ այն ատեն Մծբնացին Մար Աբաս՝ իր բնիկ տեղէն
գուրս թափառած ու այնպիսի անյաջող կերպով Սերէտի պատ-
մութեան հետ միացած հաստուածովը, Այդ վաւերական՝ աւելի
անկատար և նուազ կարգաբան է քան Մար Աբաս կատինայ ըն-
ծալուած երկասիրութիւնն. բայց դժուարին է մի և նոյն հեղի-
նակին ձեռքը չնկատել ի նմա: Թէպէտ և մեծ զգուշաւորութեամբ,
բայց մեզ կը թուի թէ Գուտշմիզ ուղիւ կը դատէ երբ նոյն հա-
տուածը՝ խորենացւոյ առաջին երկ կը համարի, նախագիծ ծրագիր
մը, զոր պիտի ընդարձակեր Պատմութեան գրոցը մէջ, աղէկ գէշ,
մանաւանդ թէ աւելի գէշ քան աղէկ կերպով, միացնելով նահա-
պետական ծննդաբանութեանց հետ, որոյ վրայ պիտի խօսինք:

Այս համառօտ տեսութիւնը լրացնելու համար աւելցնենք
թէ խորենացի ուղղակի կերպով օգտուեցաւ բաց յաստուա-
ծալունչ գրոց, յեւսեբեայ և ի Մար Աբասայ, նաև ի Ժամանա-
կագրութեան Յուլիոսի Ափրիկանոսի, որ յարբունիս Արգարու
Ը թագաւորին եղեսիոյ ի սկիզբն երրորդ դարու քրիստոնեայ
մատենագիր մ'էր: Եւ թէպէտ Գուտշմիզ և Գեղեցի կ'ենթադրեն
թէ միայն առ Եւսեբեայ մէջ բերուած հաստուածներով ծանօթ
եղած ըլլայ այս երկասիրութեան, բայց մեզ կ'երևնայ թէ Բաուժ
գարդներ անտարակուսելի կերպով ապացուցած է որ առանց
ուրիշի կարօտելու անմիջաբար ըրած է իր փոխառութիւններն,
վկայութիւն մը չունինք թէ Ափրիկանոսի այդ գրուածք թարգ-

մանուած ըլլայ ի հայ․ բայց խորենացի, թարգմանիչ Եւսեբեայ
և հաւանականաբար նաև ուրիշ բազմաթիւ գրուածոց, գիւրաւ
կրնար քննել ու աչքէ անցընել այն գրքերը իրենց բնագիւր
լեզուովը :

Տեսնենք հիմայ թէ որպէս հեղինակս 'ի գործ դրած ըլլայ
տեղեկութեանց այս ամէն միջոցները, երբ ի սկիզբն իւր Պատ-
մութեան գրոց ուզեց միաւորել հայ ազգին սկզբնաւորութիւն-
ները աստուածաշունչ գրոց հին ժամանակաց հետ :

Շարունակելի

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ք

Ազգային և օտար բանասիրաց ծանօթ է թէ աստուածաշունչ
Սուրբ Գրոց հայկական թարգմանութիւնն ունի ի կարգի Անյայտ
կամ Անվաւերական կոչուած մատենից նաև Երրորդ թուղթ մը
Պաւղոսի առ Կորնթացիս, ի պատասխանի անոնցմէ գրուած
թղթոյ մը, որոյ թարգմանութիւնն ալ կայ առ մեզ : Այս գրուա-
ծոց վաւերականութեան խնդրով արգէն զբաղեւ են օտարազգի
բանասէրք երկու դարէ ի վեր, ինչպէս վերջերս նաև ազգայինք .
և ցարդ յամենեցուն կ'ենթադրուէր թէ միայն մեր թարգմանու-
թեան մէջ պահուած ըլլան : Հայերէնագէտն Ա . Գարրիէր և Ս .
Պերժէ գաղղիացի բանասիրաց ամենանոր ուսումնասիրութիւն
մը՝ նոր լոյս կը ծագէ այս թղթոց վրայ, գիւտիւ նաև լատինական
հին թարգմանութեան մը : Հետաքննութեան արժանաւոր երկա-
սիրութեանս խորագիրն է . « Անվաւեր թղթակցութիւն Սրբոյն
Պաւղոսի և Կորնթացոց . հին թարգմանութիւն լատին, և հայկա-
կան բնագրին թարգմանութիւն » . (La correspondance apocryphe
du Saint Paul et des Corinthiens. Ancienne version latine et tradu-
ction du texte arménien, par A. Carrière et S. Berger) տպագրեալ
ի Փարիզ, և հանեալ ներկայ տարւոյս « Հանդէս աստուածխօսա-
կան և իմաստասիրական » կոչուած ուսումնաթերթին ԻԴ հատորէն :

Գրուածքիս առաջին մասին մէջ՝ Գարրիէր կը խօսի հմտաբար
զհայկական թարգմանութենէ, նոյն նիւթին վրայ նախընթա-
ցաբար ճառող և քննադատող բանասիրաց կարծիքն համառօտելով,
մինչև ի թէոդոր Յազն և յազգայինն կանայեանց, որ ներկայ տա-
րւոյս մէջ նոյն խնդրով զբաղեցան :

Իսկ նորագիւտ լատին հին թարգմանութեան վրայ հետեւեալ
տեղեկութիւններն կու տայ իւր աշխատակիցն Պերժէ . « ի հոկտեմ-